

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Symbolen en clichés: de revisie van de psychoanalytische symboolleer door Alfred Lorenzer¹

Gerrit Delfstra

Tegenover wat gangbaar is in de psychoanalyse, stelt Lorenzer voor om het woord 'symbool' te reserveren voor bewuste psychische representanten. Clichés zijn representanten die hun symbolische functie hebben verloren. Ze wijzen dus indirect op verdrongen inhoud. De psychoanalyticus richt zich op de communicatie: de plaats waar symbolen en clichés zichtbaar zijn.

Inleiding

Alfred Lorenzer heeft een voor psychoanalytici niet alledaagse academische achtergrond: hij is socioloog. Als denker wordt hij tot de Frankfurter Schule gerekend: vooral de ideeën van Habermas, één van de grondleggers van deze filosofische richting, zijn in zijn oeuvre terug te vinden.²

Zo kenmerken beide auteurs zich door het aangaan van een dialoog met de Angelsaksische denkers en door een functionalistische opvatting van de taal: de primaire functie van de taal is communicatie.³ Lorenzer definieert de psychoanalyse als de wetenschap van de menselijke interacties; daardoor wordt de dialoog met systeemtheoretici mogelijk en is zijn theorie van grote waarde voor psychoanalytisch georiënteerde vormen van partner- en gezinstherapie (Lorenzer 1977, p. 58-74).

Ook is het gedachtegoed van Freud zelf voor Habermas zeer belangrijk voor het formuleren van zijn ideeën. Volgens hem heeft de psychoanalyse een niet-theoretisch belang – ze dient immers een therapeutisch belang – en daarom kan ze een (maatschappij)kritische theorie tot voorbeeld dienen. Voor Habermas staat in een kritische theorie de vrije communicatie⁴ tussen de mensen onderling centraal; die communicatie wordt dikwijls geblokkeerd, waarbij de werkelijke redenen voor die blokkades achter allerlei (ideologische) legitimaties schuilgaan, zodat de werkelijke

G. Delfstra is psychoanalytisch psychotherapeut (VVPT), werkzaam bij de Prof. Pompekliniek in Nijmegen en in eigen praktijk.

Correspondentieadres: Gildekamp 2002, 6545 KD Nijmegen.

gronden van het niet vrij kunnen communiceren nooit op het eerste gezicht duidelijk zijn en het in veel gevallen zelfs nooit zullen worden.

Habermas' oplossing voor dit probleem is wat hij een ideale linguïstieke situatie noemt. Daaronder verstaat hij die situatie, waarin de communicatie niet wordt verstoord, noch door druk van buitenaf, noch door interne verdraaiingen die binnen het proces plaats kunnen vinden en die het resultaat zijn van een systematische vervorming van de communicatie. Dit geweld en deze vervorming zijn een gemeenschappelijk kenmerk van zowel de ideologie als de neurose. Om een ideale situatie te bereiken, dat wil zeggen een situatie waarin geen vervorming plaatsvindt, is het nodig, dat alle deelnemers 'symmetrische kansen' hebben om taalacten te kiezen en er gebruik van te maken, dat wil zeggen dat er een daadwerkelijke kansgelijkheid bestaat om deel te nemen aan een dialoog.

De nadruk op het communicatieve aspect van de taal, en daarbij inbegrepen het interactieve aspect ervan, en de blokkeringen die in het communicatieproces kunnen optreden, zijn aan Habermas ontleende thema's die Lorenzers theorie zullen bepalen. Centraal daarin staan het symboolbegrip, de spraakverstoring en de reconstructie van het gebruik dat het subject van de taal maakt.

In dit artikel wil ik een beschrijving geven van de ontwikkeling van Lorenzers symboolleer, door enerzijds zijn kritiek op het gangbare psychoanalytische symboolbegrip weer te geven, anderzijds de invloed van meer recente ontwikkelingen op de psychoanalytische theorievorming aan te tonen, om ten slotte zijn begrip 'cliché' in verband te brengen met psychoanalytische begrippen als verdringing en primair en secundair proces.

Interactie, communicatie en symboolvorming

Lorenzer definieert de psychoanalyse als de wetenschap van de menselijke interacties. Daarmee stelt hij zich op tegenover die richtingen binnen de psychoanalyse, die haar als een soort 'natuurwetenschap van het psychische gebeuren' beschouwen. Volgens die richting zou de belangrijkste taak van de psychoanalyse hierin bestaan een zo wetenschappelijk mogelijk gefundeerde verklaring van bepaalde psychische processen voort te brengen. Aansluitend op het door Dilthey gemaakte onderscheid tussen 'verstaan' en 'verklaren' pleit Lorenzer voor een verstaan, dat plaatsvindt in de interactie sui generis tussen analyticus en analysant. Van deze interactie, waarin de analyticus bijdraagt met duiding van het materiaal dat hij van zijn patiënt te horen krijgt, kan niet gezegd worden dat het om een empirisch-analytisch proces gaat (Lorenzer 1972, p. 27). Het gaat er niet om een van te voren, op grond van intake en diagnose vastgestelde hypothese op de situatie van de analysant toe te passen, maar om het stapsgewijs begrijpen van wat deze, sessie na sessie, naar voren brengt. Hij sluit hierbij nauw aan bij Freud wanneer deze verklaart: 'Men mag niet vergeten dat men meestal dingen te horen krijgt

waarvan de betekenis pas naderhand wordt onderkend De bestanddelen van het materiaal die reeds in een samenhangend geheel passen, komen voor de arts ook bewust beschikbaar; het andere, dat nog onsaamenhangend is en chaotisch ongeordend, lijkt aanvankelijk weggezonden, maar duikt bereidwillig in het geheugen op zodra de analysant iets nieuws te berde brengt, waarna het een verbinding kan aangaan en waardoor het een vervolg kan krijgen' (Freud 1912 p. 90).

Een duiding is dus niet op een van te voren vastgestelde hypothese gebaseerd, maar een hypothese kan pas *a posteriori* worden vastgesteld. Dat wil niet zeggen dat een hypothese niet belangrijk zou zijn, maar wel dat voor het begrijpen van de patiënt en de interactie die in het analytisch proces plaatsvindt, een hypothese ontoereikend is. Ook hier grijpt Lorenzer terug op Freud: diens idee van de 'gelijkzwevende aandacht' kan vertaald worden als een luisteren dat niet wordt afgeremd door een van te voren vastgestelde hypothese.

De psychoanalyticus richt zich, wanneer hij zijn analysant probeert te begrijpen, op wat deze zegt en slechts daarop. Hij zal dan ook niet trachten objectieve gegevens te verzamelen om als bewijs te dienen dat wat de analysant zegt waar is of juist onwaar. Anders dan bij andere psychologische methoden moet de psychoanalyticus zich in zijn werk tevredenstellen met subjectieve uitspraken. De psychoanalytische kennis beperkt zich dus tot de betekenis van de taaltekens, zonder de realiteit van het betekende in acht te nemen. Niet wat gezegd wordt, maar het zeggen zelf wordt voor bewerking gebruikt. Nog anders geformuleerd, het object van het psychoanalytische onderzoek is de symboolvorming.

Het kader waarbinnen deze symboolvorming plaatsvindt, is de taalgemeenschap, dat wil zeggen analyticus en analysant moeten een bepaalde taal gemeenschappelijk hebben. Binnen dit kader is het belangrijk dat met persoonlijke en contextuele connotaties rekening gehouden wordt. Lorenzer citeert Martinet: 'Een taalelement heeft alleen in een gegeven context en in een gegeven situatie werkelijk een betekenis: op zich wijst een complex teken slechts op semantische mogelijkheden' (Lorenzer 1972, p. 58).⁵ Dit betekent dat de analyticus zich moet richten op de individualiteit van zijn patiënt en de bijzonderheid van diens symbolische systeem. Door het bijzondere karakter van de betekenissen binnen de ruimere context van de algemeen geldende betekenissen van het taalsysteem steeds beter te leren kennen wordt de oorspronkelijke spraakdifferentie van de patiënt hermeneutisch overbrugd (Lorenzer 1972, p. 61).

Lorenzers beschrijving van dit soort operaties, waarbij de zinsvraag en de vraag naar de feitelijke waarheid van elkaar worden gescheiden, waardoor een intersubjectiviteit op het niveau van zin, betekenis en wereldbeleving plaatsvindt, doet denken aan Wittgensteins 'taalspel' (Wittgenstein 1960, p. 10 e.v.; Lorenzer 1977).

Net zo min als de feiten, zijn ook de affectieve inhouden die de analysant

tot uitdrukking brengt, verifieerbaar. De zin van een affect kan bepaald worden, maar niet de waarheid ervan.

Er is echter één gebied van de realiteit dat radicaal afgesloten blijft van het logische begrijpen, namelijk de realiteit van het onbewuste, op het grensgebied van het lichamelijke en het psychische. Het onbewuste kan niet zomaar begrepen worden, omdat het gaat om inhouden die geen deel uitmaken van de symbolische communicatie. De psychoanalyse is dus aangewezen op een methode waarbij toegang tot dit van de symbolische communicatie afgesloten gedeelte verkregen kan worden.

Het psychoanalytische symboolbegrip

Daarbij rijst de vraag hoe binnen de psychoanalyse het symbool gedefinieerd wordt. Lorenzer heeft hieraan een apart boek gewijd (Lorenzer 1970). Daarin stelt hij dat het traditionele psychoanalytische symboolbegrip, zoals dat eertijds door Ernst Jones (1919) werd geformuleerd, niet langer toereikend is. Hij stelt een dialoog voor met denkers uit andere vakgebieden; immers, het is niet wenselijk dat de psychoanalyse zich op grond van een geheel eigen terminologie zodanig geïsoleerd opstelt, dat de dialoog met andere vakgebieden, zoals de filosofie, de esthetica en de kennisleer, onmogelijk wordt. Waar een eigen terminologie in de beginperiode van een nieuwe wetenschap bepaalde aspecten van haar theorieën kan benadrukken, betekent ze in een later stadium verarming. Anderzijds kan men de niet-analytische begrippen niet zonder meer aan de psychoanalytische theorieën op dit gebied toevoegen, maar moeten verschillen duidelijk gemaakt, afstanden bepaald en aanknopingspunten blootgelegd worden, zodat de *vérreiken*-de gevolgen van eventuele veranderingen duidelijk worden (Lorenzer 1970, p. 11).

Het begrip symbool komt voor het eerst voor in Freuds geschriften in de zin van 'herinneringssymbool', dat omschreven wordt als een metaforisch plaatsvervangend teken voor een traumatische ervaring. Het herinneringssymbool duidt, in deze fase van Freuds theorievorming, op het tijdstip waarop het trauma plaatsvond, maar er is nog geen verwijzing naar de inhoudelijke levensgeschiedenis van het individu, zodat het trauma in breder verband gezien zou kunnen worden. Het gaat met andere woorden om een teken, dat nog los staat van het betekende. Het is dus ook niet interpreteerbaar.

In de behandeling van zijn hysterische patiënten stuit Freud al gauw op symbolische handelingen (Freud 1893 p. 81), waarbij het verband tussen het teken en het betekende niet meer in de toevallige gelijktijdigheid van de associatie te vinden is, maar er een symbolische betrekking bestaat tussen de aanleiding en het pathologische fenomeen. Het gaat hier om meer dan alleen maar een variatie van het tot dan toe gangbare symboolbegrip: het impliceert, wat de behandeling betreft, de introductie van subjectieve

inhouden in het psychoanalytische onderzoek. Het verband, dat tot dan toe als tijdelijk van karakter werd beschouwd, wordt nu vanuit een genetische invalshoek bekeken. Dat betekent dat het accent verschuift van het zoeken naar een betrekking tussen ziektebeelden en hun oorzaken (verklaren), waarbij de tijdsbepaling de belangrijkste rol speelt – dit bepaalde symptoom is het gevolg van een qua tijdstip bepaalbare traumatische ervaring – naar een poging de levensgeschiedenis van de analysant te begrijpen. De manier waarop het materiaal wordt onderzocht is dus heel anders (Lorenzer 1970, p. 16).

Rond de eeuwwisseling wordt er een nieuw stadium bereikt in de discussie rondom het symboolbegrip. Freud introduceert in zijn werk *Die Traumdeutung* (Freud 1900) een geheel nieuwe vorm van droomuitleg: niet de intuïtie van degene die een droom poogt uit te leggen, noch een van het individu losstaande ontcijferingsmethode, maar de actieve inbreng van degene die gedroomd heeft in de vorm van de vrije associaties die de droom bij hem oproept, is de sleutel tot het begrijpen van de droombetekenis. Zoals altijd, kan ook in dit geval de vrije associatie tot stilstand komen op grond van de weerstand van de analysant.

Om die weerstand te omzeilen werd door Stekel (1911) een werkwijze geïntroduceerd die vérgaande consequenties zou hebben. Hij stelde namelijk dat de algemene kennis van de dromen en de erin voorkomende symbolen voldoende zou zijn om, onafhankelijk van de analysant, tot een droomanalyse te komen. De gevolgen van deze stellingname zouden ingrijpend zijn: het onbewuste zou ge-ontologiseerd worden, de metapsychologie zou in metafysica veranderd worden en het droomsymbool zou een openbaringskarakter krijgen (Lorenzer 1970, p. 22-23). Immers, als het symbool een constante, transindividuele betekenis zou hebben, dan zou het onbewuste daarmee een van het subject onafhankelijk domein zijn, dat zich in de vorm van symbolische openbaringen tot uitdrukking zou brengen.

Iedereen, ook de voorstanders van een functionele opvatting van het onbewuste, zoals Lorenzer, zijn het erover eens, dat de symboolvorming niet willekeurig en alleen volgens individuele verschillen plaatsvindt, maar dat er bepaalde wetmatigheden te bespeuren zijn (Lorenzer 1970, p. 29). Kort samengevat is de algemene opvatting over het symboolbegrip binnen de psychoanalyse dat symbolen plaatsvervangend kunnen zijn voor onbewuste inhouden, dat ze een min of meer constante betekenis hebben, waarvan zelfs parallellen aan te wijzen zijn in mythen, culturele en religieuze verschijnselen, doch dat ze pas in de ontwikkelingsgeschiedenis van het individu hun ware betekenis ontvangen. De uitleg van een droom kan daarom niet zonder de hulp van de vrije associatie van de patiënt plaatsvinden (Freud 1916, p. 242). Jones (1919, p. 244) systematiseerde de tot op dat moment gevormde theorie. Hij stelde, met betrekking tot wat hij de 'eigenlijke symboliek' noemt, dat symbolen weliswaar een constante betekenis

hebben, die onafhankelijk is van de persoonlijke levensomstandigheden van degene die symboliseert, maar dat tegelijkertijd symbolen wel door de patiënt zelf worden voortgebracht, dus aan de vrije associatie onderworpen moeten worden om begrepen te kunnen worden en ook dat ze niet worden geërfd, maar steeds opnieuw, op grond van individueel materiaal, worden gevormd. De objectieve inhoud van het symbool is sociaal-cultureel gegeven en ieder moet zich deze persoonlijk toe-eigenen.

Verder verbindt Jones de vorming van symbolen aan het primaire proces: alleen wat verdrongen is, wordt symbolisch voorgesteld en heeft symbolische voorstelling nodig.

Lorenzer beoordeelt Jones' symbooltheorie tegen diens eigen achtergrond: weliswaar is er geen aansluiting bij de filosofische discussie over het symboolbegrip, maar dat zou te veel gevraagd zijn, want die discussie zou pas later plaatsvinden; verder gaat Jones niet mee met een stroming in zijn tijd, die de nadruk op de Ik-psychologie legt, waardoor de symboolvorming gemakkelijk tot de secundaire processen gerekend had kunnen worden. De verdienste van Jones' theorie is, dat er ruimte gecreëerd werd voor drie ontwikkelingen. Ten eerste: door de vergelijking te trekken tussen het ontstaan van symbolen en primitieve cultuurvormen werden de resultaten van antropologisch veldwerk voor de psychoanalytische theorievorming relevant en werd een mogelijkheid geschapen voor dialoog met theorieën als die van Cassirer (1923). Ten tweede: de sociaal-culturele benadering van het symbool opende de mogelijkheid voor een gesprek met de sociologie (Lorenzer 1970, p. 35-36). De belangrijkste verdienste van zijn theorie is volgens Lorenzer echter dat door het vasthouden aan de rol van de vrije associatie bij het bepalen van de betekenis van de symbolen de nadruk wordt gelegd op betekenisverbanden en de psychoanalyse verandert van een aan (traumatische) gebeurtenissen gebonden psychologie in een op de ervaring gerichte psychologie.

De ontwikkeling van Lorenzers theorie

Lorenzer probeert de implicaties van een te sterke nadruk op het transindividuele karakter van de symbolen te omzeilen door de nadruk te verleggen van een topografisch-beschrijvende metapsychologie – het onbewuste als domein van onbewuste inhouden – naar een dynamisch-systematisch georiënteerde metapsychologie, waarbij de nadruk valt op het psychische krachterspel, dat zich deels op onbewust niveau afspeelt (Lorenzer 1970, p. 25-26). Met betrekking tot de vorming van symbolen is daarbij de betrokkenheid van het subject veiliggesteld: immers, symbolen kunnen totstandkomen zonder goedkeuring van het subject en als uiting van onbewuste processen, maar ze staan niet los van het subject, alsof ze emanaties vanuit een transcendent rijk van wezenlijke objecten zouden zijn.

Het gevaar dat in een functionele opvatting van het onbewuste schuilt is dat

het onderscheid tussen (voor)bewuste en onbewuste processen vervaagt. Lorenzer onderkent dat probleem en stelt als voorwaarde dat een duidelijk onderscheid in de wijze van functioneren van (voor)bewuste en onbewuste gehandhaafd moet blijven. Het traditionele onderscheid tussen primaire en secundaire processen is daarbij onontbeerlijk; tegelijkertijd kunnen beide processen als functies van zowel een handelend en actief subject als van een passief-reagerend subject kunnen worden gezien (Lorenzer 1970, p. 26-27). Met andere woorden, het verschil tussen onbewust en bewust loopt niet parallel met het onderscheid tussen actief en passief, waar het om het handelen van het individu gaat.

Van de niet-analytische taalfilosofie is vooral het werk van Langer (1965) van invloed op de ontwikkeling van Lorenzers symboolbegrip. Deze auteur geeft aan dat er een continuüm bestaat, waarbij zich aan het ene uiteinde de hoogste vormen van symbolen – namelijk die van het abstracte denken – bevinden en aan het andere uiteinde de mythologische denkvormen. Langer maakt tevens onderscheid tussen discursieve en intuïtieve vormen, waarbij ze met discursieve symboliek de gearticuleerde symboliek van de taal bedoelt en met intuïtieve symboliek al die vormen die wat onzegbaar is en tot gene zijde van het logische behoort tot uitdrukking brengen (Langer 1965, p. 112-113; p. 134 e.v.). Tot de laatste categorie behoren mythen, muziek, beeldende kunst. In haar beschrijving zijn veel overeenkomsten te ontdekken met de kenmerken van het door de psychoanalyse beschreven proces van symboolvorming: condensatie, wensvervulling en projectie nemen er een belangrijke plaats in. Ondanks het onderscheid sluiten beide vormen van symboliek bij elkaar aan, wat in psychoanalytische termen – en dat is één van Lorenzers stellingen – betekent dat er een continuüm is tussen primaire en secundaire processen.

Lorenzer vindt het merkwaardig dat, onder invloed van Jones, de symboolvorming gedurende lange tijd exclusief is toegeschreven aan het onbewuste, de driften, het Es, ondanks de gelijktijdige opkomst van de Ik-psychologie, waarin het Ik een actieve, organiserende rol toebedeeld krijgt, omdat het als conflictvrije zone een zekere autonomie verkrijgt ten opzichte van de driften en impulsen uit het Es. Het zou dus in de lijn der verwachting liggen ook aan het (bewuste) Ik een capaciteit om symbolen te vormen toe te dichten.

Het probleem dat Lorenzer zich dan ook stelt is hoe theorieën die in de symboolvorming een continuüm zien te verenigen zijn met het psychoanalytische symboolbegrip, dat een scherp onderscheid maakt tussen primaire en secundaire processen. De nadruk op de functies van het Ik mag niet de aandacht afleiden van het Es. In omgekeerde vorm kan men vragen hoe een nieuw symboolbegrip, zoals dat in de recente taalfilosofie naar voren komt, in een psychoanalytisch kader geplaatst kan worden. Met andere woorden, welk verband bestaat er tussen symboolvorming enerzijds en processen als regressie, verdringing en andere onbewuste processen anderzijds.

Ernst Kris' begrip 'regressie ten dienste van het Ik' kan enig licht op deze zaak werpen. De regressie ten dienste van het Ik onderscheidt zich van pathologische vormen van regressie doordat het Ik niet door de primaire processen wordt overweldigd, maar er gebruik van maakt. Door tijdelijk en gedeeltelijk te regrediëren worden bijvoorbeeld kunstuitingen tot stand gebracht, zonder dat het Ik zodanig is verzwakt dat het geen controle over het scheppingsproces zou hebben en communicatie met een breder publiek onmogelijk zou worden.

Lorenzer stelt op grond hiervan, dat onbewuste inhouden in meerdere of mindere mate kunnen worden vrijgegeven, om vervolgens door het Ik verder verwerkt te worden. Het symbool kan dan gezien worden als het resultaat van een kenproces, waarbij een innerlijke perceptie er zorg voor draagt dat het moeilijk toegankelijke waarnemingsmateriaal opgenomen wordt. Het Ik functioneert tijdens primitieve en preliminaire fasen op een op het primaire proces gelijkende manier en tijdens de 'rijpere', op de realiteit gerichte, fasen op een wijze die overeenkomsten met het secundaire proces vertoont (Lorenzer 1970, p. 68). Dit impliceert dat gedacht moet worden in termen van een continuüm als het om primaire en secundaire processen gaat. De symboolvorming is dan het resultaat van een door het Ik uitgevoerde operatie, waarvan de resultaten op verschillende niveaus georganiseerd kunnen worden.

Lorenzer heeft hierbij nog niet het probleem opgelost hoe de betekenis van het onbewuste niet zodanig uitgehold wordt, dat daardoor de psychoanalytische ervaring tekort wordt gedaan. Hij stelt dat zowel het toeschrijven van de symboolvorming aan het Ik en het ontkennen van de waarde van het onbewuste als bron voor symbolen, als het toeschrijven van de symboolvorming aan onbewuste processen en daarmee het opgeven van het eenheidsdenken van een continuüm, in strijd zijn met de psychoanalytische ervaring.

Lorenzer beschouwt dit echter als een schijnprobleem dat berust op een verwarring, die, hoe miniem ook, ontstaan is over de definitie van het primaire proces. Immers, in de literatuur wordt in het kader van primaire processen zowel over gedachteprocessen als energetische processen gesproken. Waar het gaat om denkprocessen, is het primaire proces een meer primitieve organisatiefase ervan, zodat bijvoorbeeld symboolvorming intuïtief plaatsvindt, in tegenstelling tot het secundaire proces, dat dan betrekking heeft op de hogere organisatieniveaus van het doelgerichte denken. Vanuit energetisch standpunt gaat het bij de primaire processen om vrije, niet-gebonden energie, terwijl de energie bij secundaire processen stabiel en gebonden is. Als men dit onderscheid in acht neemt, is de paradox van het bovengenoemde probleem opgelost. Daartoe stelt Lorenzer voor, het begrip primair proces te vervangen door de uitdrukking primaire organisatie en dit begrip niet aan een bepaald psychisch systeem te verbinden, dus noch aan het Ik, noch aan het Es, zodat het zowel een lagere vorm van de Ik-functies

kan aanduiden als ook een dynamisch gebeuren, dat onder speciale invloed van het Es plaatsvindt (Lorenzer 1970, p. 70). Het gevolg hiervan is, dat het gehele proces van de symboolvorming aan het Ik kan worden gerelateerd, waarbij het onbewuste of het Es als bron van bijzondere aard en intensiteit kan worden gezien, dat in samenspel staat met het Ik. Het onbewuste is echter niet langer de enige bron van waaruit symbolen voortkomen. Het op deze manier opbouwen van de kenprocessen waarbij het Ik een organiserende functie uitoefent en het onbewuste als bron fungeert doet recht aan de nadruk op het onbewuste in de psychoanalytische theorie en ervaring terwijl tegelijkertijd de ontologisering van het onbewuste wordt vermeden. Waar Lorenzer spreekt over 'hogere' en 'lagere' niveaus van symboolvorming moet dit verschil nader uitgewerkt worden. Drie differentiaties kunnen daarbij worden aangebracht. In de eerste plaats kan men onderscheid maken met betrekking tot de *bekwaamheid* om symbolen te vormen als een continuüm tussen twee uitersten: hoog- en laagontwikkelde vaardigheid tot symboolvorming. Op het laagste niveau bevinden zich dan patiënten met organische hersenstoornissen, zoals bijvoorbeeld afasie, en psychotici, bij wie een regressie op een qua ontwikkelingsstadium vroege status van het Ik verondersteld moet worden. Beide komen niet verder dan een concreet beeldniveau.

Een tweede onderscheid kan worden gemaakt waar het gaat om het niveau waarop symbolen worden gevormd. Op het niveau van een primaire organisatie kunnen we intuïtieve⁶ symbolen aantreffen, die echter niet duiden op een laag vermogen tot symboolvorming. Sommige kunstuitingen horen tot dit niveau, maar staan ver boven vele vormen van discursieve symboliek.

Een derde onderscheid kan worden gemaakt, in navolging van Kubie, tussen *flexibiliteit* en *rigiditeit*. Symbolen, die onbewuste inhouden weergeven, kenmerken zich door een stereotypie, waar sinds de begintijden van de psychoanalyse de aandacht op gevestigd werd. Er is een zekere mate van onveranderlijkheid, die maakt dat sommige auteurs, in navolging van Stekel – volgens Lorenzer ten onrechte – de stelling hebben verdedigd dat symbolen een constante en transindividuele betekenis bezitten. Lorenzer denkt eerder dat een relatief eenvoudig en constant repertoire van tekens ter beschikking staat van de symbolisering van onbewuste inhouden. Of men de oorzaak hiervan nu in het bijzondere karakter van het materiaal zoekt of in het vermogen tot symbolisering in deze fase van ontwikkeling, vast staat dat op het laagste niveau van deze modaliteit een vaste, stereotiepe symbolisering optreedt.

In het verloop van een analytisch proces merkt men, dat de analysant de capaciteit verwerft over zijn emotionele ervaring bepaalde uitspraken te doen die zeer individueel van karakter zijn. De vroegere, stereotiepe uitspraken worden vervangen door levendige woorden en zinnen. Dit, totdat de nieuwe betekenissen zich vastleggen, met andere woorden: de connota-

ties in vaste banen worden geleid. Een nieuwe verstarring treedt op totdat, onder invloed van een nieuwe probleemvorming, verdere verwerking noodzakelijk wordt. Er komt een een-op-eenverhouding tussen teken en betekende tot stand (Lorenzer 1970, p. 80).

Symbolen en clichés

Psychische representanten, zoals opgevat in de psychoanalyse, zijn symbolen. Wanneer symbolen representanten van objecten zijn, zijn ze structuren, die door psychische energie bezet kunnen worden. Symbolen hebben in dat geval een economische functie, waar het om de drift-energetische processen gaat (Lorenzer 1970, p. 88-90).

Dit betekent, dat wanneer een symbool/representant onbewust wordt, dat wil zeggen aan verdringing onderworpen is, de representant zijn symbolische karakter verliest, omdat een symbool, in Lorenzers opvatting, slechts naar inhouden die bewust kunnen worden, verwijst. In relatie met de driften moeten we dus symbolen en representanten van elkaar scheiden. Men zou dit ook als volgt kunnen formuleren: er bestaan twee soorten gestructureerde representanten: bewuste en onbewuste, waarbij de bewuste representanten het karakter van symbolen hebben, terwijl de onbewuste representanten een niet-symbolische structuur hebben. Lorenzer noemt deze laatste clichés⁷ om hun gelijkenis met en onderscheid van symbolen in één woord te kunnen uitdrukken. Clichés hebben dus een genetisch verband met symbolen in hun hoedanigheid als representanten. Ze hebben hun oorsprong in de symbolische representanten, die gedurende het socialisatieproces gevormd en daarna verdrongen zijn, dat wil zeggen van de communicatie door middel van de taal en het handelen uitgesloten werden. Daarbij hebben ze echter hun dynamisch-energetische relevantie niet verloren (Lorenzer 1972, p. 79). Hierin ligt de kern van het onderscheid tussen Lorenzers theorie en de psychoanalyse: waar voor Lorenzer symbolisering en daarmee ook communicatie uitsluitend op bewust niveau plaatsvindt, gaat het in de psychoanalyse mede om wat er onbewust gecommuniceerd wordt. Wat achter het gezegde en tussen de woorden door gecommuniceerd wordt is, in Lorenzers opvatting van het analytische proces, geen onderdeel van de communicatie door middel van symbolen, maar wordt natuurlijk wel teruggevonden in de ensceneringen die door de analysant naar voren worden gebracht.

Dit wordt nog duidelijker, wanneer de bijzonderheid van de psychoanalytische representantenleer in aanmerking wordt genomen. Immers, de representanten van een object of van zichzelf bestaan niet uit een eenvoudig, uit één laag opgebouwd symbool, maar uit een verzameling van symbolen. Ze hebben als het ware een historisch karakter. Zo bestaat bijvoorbeeld de representant 'moeder' uit verschillende lagen bewuste aspecten – symbolen – en beelden. Dit moederbeeld kan ontleed worden in verschillende momentopnamen met verschillende betrekkingen. Bij het ontleden van

zo'n representant in het analytische proces komen zowel concrete herinneringen als ook toedekkende herinneringen en fantasieën naar voren. Freud wijst dus zowel op de veelvormigheid van de representanten als op hun historisch concrete karakter (Lorenzer 1972, p. 94). De psychische energie hecht zich nooit aan één bepaald punt van de objectrepresentant, maar aan diverse facetten ervan. Freuds beschrijving van het rouwproces illustreert dit op treffende wijze (Lorenzer 1972, p. 95; Freud 1917, p. 431 e.v.).

De eigenschappen van clichés kunnen als volgt worden samengevat:

1. Dynamisch gezien, vervullen clichés dezelfde functie als symbolen: de psychische energie kan zich er op vastzetten.
2. Clichés zijn uit symbolen ontstaan en kunnen opnieuw in symbolen worden veranderd.
3. Terwijl symbolen onafhankelijk van de toestand van het moment opgeroepen kunnen worden vanuit het geheugen, hebben de clichés een 'enscenering' nodig om tot duiding te kunnen komen. Daarbij wordt een proces op gang gezet, waarvan de hysterische acting out een dramatische illustratie vormt. Het omgekeerde is ook waar: wanneer men bepaalde situaties voldoende vermijdt, blijft het oproepen achterwege. Een encscenering hoeft niet beslist een reële gebeurtenis te zijn, een fantasie kan dezelfde functie vervullen.
4. Terwijl een symbool zich kenmerkt door het onderscheid tussen het object en het symbool, ontbreekt deze autonomie daarentegen bij het cliché. Bijvoorbeeld, als men wil handelen kan men eerst over die handeling nadenken, voordat ze wordt uitgevoerd, dankzij het gebruik van symbolen. Bovendien is er bij het hanteren van symbolen sprake van een vertragsfactor die kenmerkend is voor de secundaire processen. In tegenstelling daarmee komen door clichés bepaalde impulsen zonder vertraging en onafhankelijk van symbolische betrekkingen achter de rug van het individu om tot uiting in motorische handelingen of in (dag)dromen. Er vindt dan een niet doordachte dwang tot handelen, dromen, enzovoorts plaats.
5. Het driftmatige verloop onder invloed van clichés is bovendien op zodanige wijze gedetermineerd, dat er van herhalingsdwang kan worden gesproken. Er is geen inzicht in de oorzaken van het handelen, in tegenstelling tot symbolische handelingen waar dat wel het geval is.
6. De door clichés bepaalde processen zijn onomkeerbaar van aard. Ze worden zelfs chronisch. Dit vindt plaats vanaf een bepaald moment: de oorspronkelijke gebeurtenis. Vanaf dit moment komt er een einde aan elke vorm van flexibiliteit en aanpassingsvermogen. Met andere woorden, deze processen worden door starheid gekenmerkt (Lorenzer 1970, p. 96-98).

De objectrepresentanten bestaan uit een verzameling beelden met verschillende aspecten, waaronder steeds een relationeel aspect. Met iedere objectrepresentant 'in relatie met' correspondeert een representant van het

zelf. Er wordt dan ook nooit een heel imago gedesymboliseerd, maar steeds een aspect, dat betrekking heeft op een bepaald moment in de levensloop van het individu. We kunnen hieruit dus concluderen, dat bij de verdringing/desymbolisering het relationele aspect ervan niet verloren gaat. Wanneer dus de representant van een liefdesobject gedesymboliseerd wordt, treft eenzelfde lot de representant van het zelf op datzelfde punt, daar het gaat om de corresponderende elementen van een scène.

Een door clichés bepaalde – dus gedesymboliseerde – inhoud is te kenmerken als ‘uitgesloten uit de taalcommunicatie’. Een zodanige inhoud kan alleen nog geënceneerd worden, terwijl ze niet begrepen wordt. Toch mag een neurotische houding niet als sprakeloos worden beschouwd, omdat zelfs bij de ernstigste stoornissen er toch altijd nog een secundaire verwerking plaatsvindt. Deze, door de secundaire processen beïnvloede verwerking, vervormt de door de clichés bepaalde houding, zodat deze aan de zuivere observatie wordt onttrokken. Daarin bestaat de ‘levensleugen’ van de neuroticus. De encenering wordt dus gesymboliseerd, maar niet als die situatie die ze werkelijk voorstelt. Met andere woorden, er vindt niet alleen een uitsluiting uit de taalcommunicatie plaats, maar ook vindt er een op een vals begrip gebaseerde reïntegratie plaats: de verdrongen inhoud gaat deel uitmaken van een pseudocommunicatieve privé-spraak (Lorenzer 1970, p. 114-123; 1972, p. 91-92).

Het psychoanalytische proces bestaat uit het hersymboliseren van de gedesymboliseerde inhoud door middel van het begrip van de scènes, het opheffen van de verdringing en het integreren in de symbolische wereld van de analysant van hetgeen opnieuw gesymboliseerd werd.

Conclusie

Door de aandacht te vestigen op de communicatieve functie van de taal maakt Lorenzer van de psychoanalyse de wetenschap van de menselijke interacties bij uitstek. Het is in de psychoanalytische situatie niet voldoende om de analysant op logisch vlak te begrijpen – hoe onontbeerlijk dat ook is – noch om de intrapsychisch plaatsvindende processen te begrijpen. Dit laatste is bovendien een taak die niet eenvoudig is, gezien het grote aantal theorieën die deze processen pogen te verklaren. Het gaat er volgens Lorenzer om de zinvolle realiteit, die zich in door interacties gekenmerkte scènes zichtbaar maakt, duidelijk te maken. Het begrijpen van deze zinvolle realiteit staat gelijk aan de kundigheid om de relatie van het subject tot zijn objecten en omgekeerd te verduidelijken. Het object van het therapeutisch onderzoek en handelen zijn dus niet alleen die interacties op zich, maar ook de voorstellingen, het verhaal dat door de analysant wordt verteld. Daar horen ook diens fantasieën bij, want fantasieën zijn verbeelde relaties met een object en ze hebben steeds de vorm van een scène.

Dat Lorenzers gedachtegoed van groot belang is voor die modaliteiten van psychotherapie die zich richten op de menselijke interactie, zoals gezins-

en relatietherapie en groepstherapie zal duidelijk zijn. Doch ook waar de patiënt individueel wordt gezien, verschaft dit model een fundamentele bijdrage: immers, onafhankelijk van de door de analyticus gehanteerde theoretische invalshoek verschaft Lorenzers theorie een concreet gegeven om tot de innerlijke wereld van de analysant toegang te krijgen: de communicatie door en de interactie van de patiënt zijn het terrein bij uitstek waaraan de analyticus kan zien waar de verdringing plaatsgevonden heeft. Naarmate de analysant 'beter' communiceert, dat wil zeggen zonder zich te verschuilen achter clichés en met woorden die flexibiliteit bezitten en betekenisvol zijn, heeft de analyticus zicht op de voortgang van het analytische proces. Dit hoeft niet uit te sluiten, dat ook wat achter de woorden en tussen het spreken door naar voren komt in wat de analysant met zich meebrengt naar de sessies, zijn plaats vindt in het scenische begrip. Wat daar intuïtief wordt gevat zal in een later stadium van het proces symbolisch tot uiting worden gebracht.

Noten

1. Dit artikel is in eerste instantie geschreven als afstudeeropdracht voor de opleiding psychoanalytische psychotherapie van de K.U. Leuven te Kortenberg onder leiding van prof. S. Verhaest. Met dank aan prof. dr. P. Moyaert (Hoger Instituut voor Wijsbegeerte van de K.U. Leuven) voor zijn inspirerende bijdrage aan het tot stand komen van dit artikel.

2. Met Habermas heeft hij gemeenschappelijk – en dat staat in sterk contrast met andere leden van de School van Frankfurt, zoals Adorno, Horkheimer en Marcuse – dat zijn begrip-penkader hem dichterbij de Angelsaksische wijsbegeerte en sociale wetenschappen plaatst dan bij de maatschappijkritische theorie van Frankfurt. Een extreem syncretisme lijkt dan ook het kenmerk van Habermas' theorie te zijn. Zo kan deze zichzelf enerzijds beschouwen als een historisch geörienteerde functionalist, anderzijds als een aanhanger van het historisch materialisme (Habermas 1971, p. 306; 1974, 1976). Wat Habermas hiermee bereikt is dat hij gemakkelijk een dialoog aan kan gaan met zowel positivistisch geörienteerde denkers als met systeemdenkers. Zijn verbondenheid met de kritische theorie blijkt dan ook vooral hieruit, dat de grote thema's van de Frankfurter Schule in zijn werk aanwezig zijn.

3. In deze taalopvatting ligt één van de belangrijkste verschillen met de taalopvatting

van Lacan. Waar Lorenzer de taal als een sociaal fenomeen beschouwt, zijn bij Lacan het communicatieve aspect en de directe invloed van sociale processen op de taalontwikkeling niet van belang voor theorievorming. Een vergelijking tussen Lacans symbolische orde, in contrast met het reële en het imaginaire en Lorenzers symboolleer zou daarom, ondanks het gebruik van het woord 'symbool' niet erg zinvol zijn. Lorenzer zelf schreef een essay over deze problematiek (Lorenzer 1971, p. 9-59).

4. Voor Habermas speelt de klassenstrijd zich dus niet alleen af op materieel vlak (productiemiddelen, grondbezit et cetera), maar ook op het gebied van de intermenselijke communicatie. Dat maakt dat juist hij voor psychoanalytici zo interessant is: het draait er in een psychoanalyse om dat er vrijuit gesproken kan worden!

5. Kenners van Lacans werk zullen hierbij denken aan het onderscheid tussen betekenars en betekenis, en aan de keten van betekenars die de betekenis van een bepaalde betekenars zal bepalen.

6. Wanneer Lorenzer spreekt over discursieve en intuïtieve symboliek sluit hij aan bij het door Langer (1965) gemaakte onderscheid.

7. Deze uitdrukking wordt aan de sociologie ontleend. Zie bijvoorbeeld Zuiderveld (1982, in het bijzonder p. 19 e.v.).

Literatuur

Cassirer, E. (1923), *Die Philosophie der symbolischen Formen I*. Bruno Cassirer, Berlin (deel I, II en III 1923-1929).

Freud, S. (1893), Über den psychischen Mechanismus hysterischen Phänomenen. *Gesammelte Werke I*, S. Fischer, Frankfurt am Main, p. 81-98

— (1900), Die Traumdeutung. *Gesammelte Werke II & III*, p. 1-185.

— (1912), Adviezen voor de arts bij de psychoanalytische behandeling. *Nederlandse Editie. Klinische Beschouwingen 4*. Boom, Amsterdam/Meppel, p. 85-99

— (1916), Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse. *Gesammelte Werke XI*. S. Fischer, Frankfurt am Main, p. 1-497

— (1917), Trauer und Melancholie. *Gesammelte Werke X*. S. Fischer, Frankfurt am Main, p. 427-446

Habermas, J. (1971), *Zur Logik des Sozialwissenschaften*. Suhrkamp, Frankfurt.

— (1974), *Erkenntnis und Interesse*. Suhrkamp, Frankfurt.

— (1976), *Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*. Suhrkamp, Frankfurt.

Jones, E. (1919), Theorie der Symbolik. *Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse V*, p. 244ss.

Langer, S. (1965), *Filosofische Vernieuwing*. Spectrum, Utrecht.

Lorenzer, A. (1970), *Kritik des psychoanalytischen Symbolbegriff*. Suhrkamp, Frankfurt.

— (1971), *Psychoanalyse als Sozialwissenschaft*. Suhrkamp, Frankfurt.

— (1972), *Spracherzörung und Rekonstruktion: Vorarbeiten zu einer Metatheorie der Psychoanalyse*. Suhrkamp, Frankfurt.

— (1977), *Sprachspiel und Interaktionsformen*. Suhrkamp, Frankfurt.

Stekel, W. (1911), *Die Sprache des Traumes*. Wiesbaden.

Wittgenstein, L. (1960), *Philosophische Untersuchungen*. Suhrkamp, Frankfurt.

Zuiderveld, A.C. (1982), *De tirannie van het cliché*. Van Loghum Slaterus, Deventer.

Summary

Alfred Lorenzer defines psychoanalysis as the science of human interaction. He proposes a revision of the current psychoanalytical idea of symbols, which allows for unconscious symbolism. Lorenzer, however, wishes to apply the word 'symbol' only to conscious psychic representations, using contemporary philosophical theories about language to sustain his argument. He introduces the word 'cliché' to his theory to denote those representations that have lost their symbolic function. Clichés refer to repressed content. The psychoanalyst focuses on communication in his patient, communication being the area where symbols and clichés are visible and constitute the opening for analytical work.

Manuscript ontvangen: 3 juli 1997

Definitieve versie: 8 september 1998